

A New Perspective on the Concept of a Legal Person with Emphasis on Assigning National Identifiers to Legal Persons

Saeed Habiba¹, Nasrin Tabatabai Hesari², Amir Abbas Askari³,
Mohammad Nasiri⁴

1. Corresponding Author, Professor, Department of Private and Islamic Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: Habiba@ut.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Private and Islamic Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: Nasrintaba@ut.ac.ir

3. PhD in Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran, Email: Am.Ab.Askari@gmail.com

4. PhD in Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran, Email: Mohammad.Nasiri@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Manuscript received:
23 April 2024
final revision received:
24 September 2024
accepted:
7 January 2025
published online:
8 April 2025

Keywords:

Legal Personality,
National Identifier, Legal
Entity, Rights and
Obligations.

Abstract

The concept of a legal person lacks a clear definition in Iranian law and many other legal systems. While certain regulations related to national identifiers provide definitions, these are often incomplete or overly restrictive. Scholarly discourse also reflects a lack of consensus on the concept. This ambiguity creates uncertainty in fulfilling legal obligations. For instance, legal entities are required to obtain a unique identifier known as the "National ID." The institution responsible for issuing the National ID must verify the applicant's legal personality before assignment, and the absence of a clear definition of a legal person has led to confusion in the allocation process for many applicants. This necessitates the development of a comprehensive definition of a legal person. The purpose of this article is to elucidate the concept of a legal person to address practical challenges, particularly in the assignment of national identifiers to legal entities. The central question of the study is: What constitutes a legal person? Using an analytical-descriptive method with a comparative approach, this research identifies six elements of a legal person. Based on these elements, a definition of a legal person is proposed, and it is recommended that the guidelines for assigning National IDs be revised accordingly.

Cite this article: Habiba, Saeed; Tabatabaei Hesari, Nasrin; Askari, Amir Abbas; Nasiri, Mohammad
"A New Perspective on the Concept of a Legal Person with Emphasis on Assigning National
Identifiers to Legal Persons", *Private Law Studies*, 55(1): 25 - 55.

DOI: <https://doi.com/10.22059/JLQ.2025.374061.1007883>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.com/10.22059/JLQ.2025.374061.1007883>

Introduction

In Iranian law, as in many other legal systems, the concept of a legal person lacks a clear and comprehensive definition. Although certain regulations concerning national identification provide definitions, analysis reveals that these definitions are neither exhaustive nor sufficiently precise. Scholarly literature also demonstrates a lack of consensus on the matter. Various definitions found in legal dictionaries and scholarly works include the following: (1) Legal entities are groups that, under specific conditions, possess a legal personality of varying completeness, subject to diverse regulatory frameworks, such as companies, governments, municipalities, and unions. (2) A legal person emerges from the formation of an organization or group of two or more individuals, governed by a specific statute or charter, to achieve objectives formally recognized by the relevant legal authority. (3) A legal person is a group of individuals with shared interests and activities, or a portion of property allocated for a specific purpose, recognized by law as possessing an independent legal personality, such as commercial companies, government entities, the University of Tehran, or associations. Accordingly, a legal person is a juridical construct established to pursue specific objectives.

Purpose

The ambiguity surrounding the concept of a legal person creates uncertainty in the performance of legal duties. For example, legal entities are required to obtain a unique identifier, termed the "National ID." The institution responsible for issuing the National ID must verify the applicant's legal personality before proceeding with the assignment. However, the lack of a clear definition of a legal person has resulted in confusion and inconsistencies in the allocation of National IDs to numerous applicants. This underscores the need for a comprehensive definition of a legal person. The objective of this article is to clarify the concept of a legal person to resolve practical challenges, particularly in the process of assigning national identifiers to legal entities. The primary research question is: What constitutes a legal person? The definition must encompass all types of legal entities in both public and private law, including special cases, while excluding entities that are not genuine legal entities by nature. Furthermore, the criteria or elements of the definition must be clear and comprehensive. To this end, it is necessary to analyze existing definitions and identify their common elements.

Method

The data for this study were primarily collected through library research and online resources and analyzed using a descriptive-analytical method with a comparative approach.

Conclusion

After evaluating and critiquing existing definitions, this study concludes that each definition captures only a portion of the concept but falls short of being comprehensive. These definitions contain fragmented elements of a legal person that lack sufficient coherence. Through analysis and efforts to achieve consistency, six elements of a legal person were identified: (1) the aggregation of a group of individuals or assets; (2) the existence of shared interests and activities among individuals; (3) the allocation of assets or the association of individuals for a specific purpose; (4) the unified aggregation of the rights of owners or partners; (5) formation within a recognized legal framework and compliance with its requirements; and (6) recognition of legal personality by law (the legal element). Based on these six elements, a definition of a legal person was formulated. It is further concluded that the guidelines for assigning National IDs should be revised in accordance with these elements and the proposed definition.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to the esteemed editor, Dr. Kazemi, the esteemed executive secretary, Ms. Sadeghi, and the respected referees for their contributions to the publication of this article.

Declaration of conflicting interests

The author declares no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY) license.

نگاهی نو به مفهوم شخص حقوقی با تأکید بر تخصیص شناسه ملی به

اشخاص حقوقی

سعید حبیبی^۱✉، نسرين طباطبایی حصاری^۲، امیرعباس عسکری^۳، محمد نصیری^۴۱. نویسنده مسئول، استاد، گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
رایانامه: Habiba@ut.ac.ir۲. دانشیار، گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:
Nasrintaba@ut.ac.ir۳. دانش‌آموخته دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:
Am.Ab.Askari@ut.ac.ir۴. دانش‌آموخته دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:
Mohammad.Nasiri@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۴ اردیبهشت ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری:

۱۳ مهر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۸ دی ۱۴۰۳

تاریخ چاپ:

۲۰ فروردین ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

شخصیت حقوقی، شناسه ملی، سازمان حقوقی، حقوق و تکالیف.

در قوانین ایران و بسیاری از نظام‌های حقوقی، شخص حقوقی تعریف نشده است. در برخی مقررات مربوط به شناسه ملی تعریف‌هایی ارائه شده که جامع و مانع نیستند. در دکتترین نیز در این باره اتفاق نظر وجود ندارد. اجمال مفهوم شخص حقوقی سبب ابهام در انجام تکالیف قانونی می‌شود. برای نمونه اشخاص حقوقی باید شماره‌ای یکتا تحت عنوان «شناسه ملی» دریافت کنند. نهاد متولی تخصیص شناسه ملی باید شخصیت حقوقی متقاضی را احراز کرده و سپس اقدام به تخصیص شناسه ملی کند و ابهام در شناسایی اشخاص حقوقی موجب ابهام در تخصیص شناسه ملی به بسیاری از متقاضیان شده است. این امر ارائه تعریفی جامع از شخص حقوقی را ضروری می‌نماید. از این‌رو، هدف این مقاله تبیین مفهوم شخص حقوقی جهت رفع مشکلات عملی از جمله در فرایند تخصیص شناسه ملی به اشخاص حقوقی است. سؤال اصلی مقاله این است که مفهوم شخص حقوقی چیست؟ در این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی و با رویکرد تطبیقی شش عنصر برای شخص حقوقی شناسایی شده که عبارت‌اند از: اجتماع دسته‌ای از اشخاص یا اموال، وجود منافع و فعالیت مشترک برای اشخاص، اختصاص برخی اموال به هدف خاص یا اجتماع برخی اشخاص برای هدف خاص، اجتماع حقوق مالکان یا شرکا به‌نحو اتحاد، تشکیل در قالب قانونی و رعایت ضوابط آن و شناسایی شخصیت حقوقی به حکم قانون (عنصر قانونی). در نهایت بر اساس این شش عنصر، شخص حقوقی تعریف و این نتیجه حاصل شد که بر اساس این عناصر و تعریف ارائه‌شده، باید دستورالعمل تخصیص شناسه ملی اصلاح شود

استناد: حبیبی، سعید؛ طباطبایی حصاری، نسرين؛ عسکری، امیرعباس؛ نصیری، محمد (۱۴۰۴). «نگاهی نو به مفهوم شخص حقوقی با تأکید بر تخصیص شناسه ملی به اشخاص حقوقی». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۵۵ (۱)، ۵۵ - ۲۵.

DOI: <https://doi.com/10.22059/JLQ.2025.374061.1007883>

© نویسندگان

ناشر: موسسه انتشارات دانشگاه تهران

مقدمه

طبق قانون، اشخاص حقوقی باید دارای شماره یکتا تحت عنوان «شناسه ملی» باشند (بند «ب» ماده ۱۲ قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد مصوب ۱۳۹۰/۰۸/۰۷). با وجود این، شناسایی اشخاص حقوقی جهت تخصیص شناسه ملی به سادگی شناسایی اشخاص حقیقی نیست و این امر ارائه تعریف دقیقی از این اصطلاح حقوقی را ضروری می نماید؛ زیرا احراز موضوع از طریق تعریف مذکور، مقدم بر ثبوت حکم است و تا موضوع احراز نشود، حکم نسبت به آن فعلیت و تنجز پیدا نمی کند. از این رو مادامی که وجود شخص حقوقی احراز نشده است، تکلیف اخذ شناسه ملی منتفی است. با وجود اهمیت این امر، در هیچ یک از اسناد بالادستی و قوانین تعریف جامع و مانعی از شخص حقوقی ارائه نشده است. در بین دکترین نیز در این باره اتفاق نظر وجود ندارد (برای دیدن این تعاریف، ر.ک: امامی، بی تا، ج ۴: ۲۵۸؛ ابوالحمد، ۱۳۶۹: ۹؛ ابوالحمد، ۱۳۵۳: ۸۴؛ صفایی، ۱۳۹۰: ۸۸؛ طباطبایی مومنی، ۱۳۹۷: ۲۲۶؛ طاهری، ۱۴۱۸ق: ۵۲-۵۳؛ امامی و استوار سنگری، ۱۳۹۷: ۴۹؛ پاسبان، ۱۳۹۲: ۱۳).

در مقررات راجع به تخصیص شناسه ملی (آیین نامه اختصاص شناسه ملی به کلیه اشخاص حقوقی ایرانی مصوب ۱۳۸۷/۰۶/۱۰ هیأت وزیران (منسوخه)، آیین نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی مصوب ۱۳۹۳/۱۱/۰۱ هیأت وزیران، دستورالعمل اجرایی چگونگی تخصیص شناسه ملی به اشخاص حقوقی ۱۳۹۷/۰۴/۱۳ مصوب هیأت ماده ۹ آیین نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی و دستورالعمل نحوه تخصیص و ثبت تغییرات شناسه ملی اشخاص حقوقی ۱۴۰۲/۰۲/۰۹ مصوب دبیرخانه هیأت ماده ۹ آیین نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی) مقررگذار گاهی به تعریف شخص حقوقی دست زده است، درحالی که این تعاریف جامع و مانع نبوده و از حیث برنشمردن عناصر سازنده شخص حقوقی دارای نقص است که در عمل موجب مشکلات و اختلاف نظرهای فراوان در تعیین مصادیق شخص حقوقی مشمول دریافت شناسه ملی شده است. بنابراین، همچنان نمی توان گفت تعریف جامع و مانعی از شخص حقوقی، در نظام حقوقی ایران وجود دارد و لازم است یک بار با شناسایی عناصر سازنده شخص حقوقی به این مشکل دیرینه خاتمه داد. البته مشکل عدم تعریف شخص حقوقی اختصاص به ایران ندارد بلکه در بسیاری از کشورها نیز قضیه به همین صورت است. هرچند در برخی نظام ها قانونگذار از طریق ذکر مصادیق سعی کرده است که شخص حقوقی را تعریف کند.^۱

۱. برای مثال ماده ۵۲ قانون مصر در مقام تعریف اشخاص حقوقی فقط به مصادیق آن اکتفا کرده است. در این ماده

می خوانیم: «اشخاص حقوقی عبارت اند از:

۱. دولت، استان ها، شهرها، روستاها مطابق مقررات قانون؛ اداره ها، سازمان ها و سایر نهادهای عمومی که قانون آنها را واجد شخصیت حقوقی اعلام کرده است.

۲. هیأت ها و اجتماعات دینی که دولت آنها را شخصیت حقوقی دانسته است.

مشخص نبودن مفهوم دقیق شخص حقوقی به مشکلات عملی در شناسایی این اشخاص منجر شده است. از این رو هدف این مقاله ارائه دیدگاهی نو در خصوص مفهوم شخص حقوقی جهت رفع مشکلات عملی است. سؤال اصلی این پژوهش عبارت است از: مفهوم شخص حقوقی چیست و عناصر تشکیل دهنده آن کدام است؟

به منظور پاسخ به پرسش مذکور، با روش توصیفی و تحلیلی و گردآوری داده‌های لازم از طریق کتابخانه‌ای- اینترنتی و با رویکرد تطبیقی، ابتدا عناصر تشکیل دهنده شخص حقوقی برشمرده خواهد شد. در تعیین این عناصر و ارائه تعریف شخص حقوقی بر اساس آنها، تمامی پرونده‌ها و موارد اختلافی میان دبیرخانه تخصیص شناسه اشخاص حقوقی و مراجع مختلف در شمول یا عدم شمول موارد مختلف در مفهوم شخص حقوقی و ضمن آن تعاریف مرتبط دگرترین بررسی می‌شود و بعد از نقد تعاریف شخص حقوقی در مقررات در زمینه تخصیص شناسه ملی، تعریفی از آن به منظور تخصیص شناسه ملی با تمرکز بر عناصر کاربردی مزبور و با توجه به قلمرو موضوعی اشخاص حقوقی در مقررات مربوط به شناسه اشخاص حقوقی ارائه شده است.

۱. عناصر سازنده «شخص حقوقی»

همچنان که گفته شد در قوانین ایران شخص حقوقی تعریف نشده است. در قوانین فرانسه نیز مانند قوانین ایران تعریفی از شخص حقوقی دیده نمی‌شود. فرهنگ واژگان حقوقی کرنو^۱ که در رابطه با حقوق فرانسه است، شخص حقوقی را گروهی می‌داند که در شرایط خاص دارای شخصیت حقوقی کم و بیش کاملی هستند که تابع رژیم متغیری هستند، مانند شرکت‌ها، دولت، شهرداری و سندیکاها (Cornu, 2016: 1610).

در قوانین انگلستان نیز تعریفی از شخص حقوقی به چشم نمی‌خورد. لکن در برخی کتاب‌های حقوقی مربوط به حقوق انگلستان، شخص حقوقی چنین تعریف شده است: «از تشکیل سازمان یا گروه، بین دو یا چند نفر، با اساسنامه یا مرامنامه مشخص، به منظور دسترسی به اهداف معینی که به تأیید (ثبت) مرجع قانونی آن مکان رسیده باشد، شخص حقوقی پدید می‌آید» (Dine, 2001: 24).

۳. وقف‌ها.

۴. شرکت‌های تجاری و مدنی.

۵. انجمن‌ها و مؤسسات تشکیل شده طبق مقررات بعدی.

۶. مجموعه‌های اشخاص یا اموال که به موجب مقررات این قانون، شخصیت حقوقی شناخته شده‌اند» (نوری، ۱۳۹۲: ۲۷).

1. Gérard Cornu

بر این بنیاد، در این بخش عناصر سازنده اشخاص حقوقی را که نقش مهمی در تعریف دارند مطرح خواهیم کرد تا از رهگذر آن زمینه برای ارائه تعریفی جامع از شخص حقوقی فراهم آید و ایرادات تعاریف مطرح شده توسط دکترین داخلی و خارجی نمایان شود.

۱.۱. اجتماع دسته‌ای از اشخاص یا اموال

مطابق با قوانین موجود در نظام حقوقی ایران، برای شکل‌گیری شخص حقوقی وجود دسته‌ای از اشخاص یا برخی از اموال ضروری به نظر می‌رسد. این عنصر در تعریف ارائه شده از سوی برخی حقوقدانان نیز مورد تصریح قرار گرفته است و آنان شخص حقوقی را گروهی از اشخاص یا دسته‌ای از اموال با شرایط خاص تعریف کرده‌اند (صفایی، ۱۳۹۰: ۸۸؛ طاهری، ۱۴۱۸ق: ۲ - ۳؛ پاسبان، ۱۳۹۲: ۱۱؛ ابوالحمد، ۱۳۵۳: ۸۴؛ امامی و استوار سنگری، ۱۳۹۷: ۴۹). البته برخی حقوقدانان ایرانی در تعریف شخص حقوقی به این عنصر اشاره نکرده‌اند (مهاجریان، ۱۳۷۰: ۷۸).

همچنان که خواهیم دید، این عنصر در تعریف شخص حقوقی که در برخی از مقررات در خصوص تخصیص شناسه ملی ذکر شده، مورد توجه واقع نشده و از این حیث این تعاریف قابل نقد می‌باشند. هرچند که در بند ۳ ماده ۲ دستورالعمل نحوه تخصیص و ثبت تغییرات شناسه ملی اشخاص حقوقی مورخ ۱۴۰۲/۰۲/۰۹ که راجع به اقسام شخص حقوقی و نه تعریف آن است، قید «اشخاص و اموال» آمده است.

به هر حال، در توصیف ارائه شده از سوی برخی محققان نیز بیشتر به آثار و عوارض شخص حقوقی مانند داشتن حقوق و تکالیف پرداخته شده تا عناصر سازنده شخص حقوقی (امامی، بی‌تا، ج ۴: ۲۵۸؛ طباطبائی مومنی، ۱۳۹۷: ۲۲۶) و از این حیث قابل نقد است. این عنصر در حقوق فرانسه نیز پذیرفته شده است. در حقوق این کشور گفته شده است که «شخصیت حقوقی حقوق خصوصی را می‌توان گروهی از اشخاص یا اموال دانست که دارای اهلیت حقوقی بوده و قوانین حقوق خصوصی بر آنها حاکم است» (Kouame, 2011: 21). البته برخی نویسندگان خارجی وجود گروهی از اشخاص را برای شکل‌گیری شخص حقوقی لازم می‌دانند و ظاهراً وجود برخی از اموال را کافی نمی‌دانند و صرفاً بر وجود افراد متعدد تأکید دارند (Quintana Adriano, 2015: 375) که دیدگاه آنان صحیح به نظر نمی‌رسد. این نقص در تعریف برخی حقوقدانان ایرانی نیز دیده می‌شود (به نقل از جعفری هرنیدی، ۱۳۸۴: ۷؛ ابوالحمد، ۱۳۶۹: ۹).

در این عنصر منظور از اشخاص اعم از شخص حقیقی و حقوقی است. این امر اشکال وارد بر بسیاری از تعاریف دکترین از شخص حقوقی را که فقط دربرگیرنده اشخاص طبیعی بود (صفایی، ۱۳۹۰: ۸۸؛ طاهری، ۱۴۱۸ق: ۲ - ۳؛ به نقل از جعفری هرنیدی، ۱۳۸۴: ۷) رفع می‌کند و دربرگیرنده حالتی نیز است که چند شخص حقوقی و یا حقوقی و حقیقی، یک شخص حقوقی دیگر را به وجود

می‌آورند. از این رو حکم ماده ۳۷ قانون تأسیس و اداره مدارس و مراکز آموزشی و پرورشی غیردولتی مصوب ۱۳۹۵ که صرفاً ثبت مدارس تأسیس شده توسط اشخاص حقوقی را در قالب مؤسسه غیرتجاری ممکن دانسته، قابل انتقاد به نظر می‌رسد. توضیح اینکه مطابق ماده ۲ این قانون، مدرسه و مراکز آموزشی و پرورشی ممکن است توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی و یا با مشارکت آنها با دولت تأسیس شوند و متعاقب آن ماده ۳۷ قانون مذکور با بیانی مجمل چنین مقرر می‌دارد: «با حفظ اصل حاکمیت دولت، ماده ۵۸۴ قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ و ماده ۱ آیین‌نامه اصلاحی ثبت تشکیلات و مؤسسات غیرتجارتی مصوب ۱۳۳۷ با اصلاحات بعدی آن، بر مدارس و مراکز آموزشی و پرورشی که با ماهیت غیردولتی و مطابق این قانون توسط اشخاص حقوقی تأسیس و اداره می‌شوند، قابل تسری است». مطابق این ماده ظاهراً فقط مدارس می‌توانند تحت عنوان مؤسسات غیرتجاری به ثبت برسند و متعاقب آن شخصیت حقوقی پیدا کنند که تأسیس و اداره آنها بر عهده اشخاص حقوقی باشد. از این رو مدارس و مراکزی که توسط اشخاص حقیقی تأسیس و اداره می‌شوند یا با مشارکت اشخاص حقیقی و حقوقی تأسیس و اداره می‌شوند، قابلیت ثبت تحت عنوان مؤسسه غیر تجاری و به دست آوردن شخصیت حقوقی ندارند. این نتیجه غیرمنطقی به نظر می‌رسد، چه اینکه نباید تفاوتی بین مدارس و مراکزی باشد که توسط اشخاص حقیقی و یا حقوقی ایجاد می‌شوند و مبنای این تفاوت در نظر قانونگذار مشخص نیست. چگونه است که وقتی دسته‌ای از اموال برای هدفی مشخص (آموزش و پرورش) اختصاص داده می‌شود، فقط چون اختصاص دهنده شخص حقیقی است، نمی‌تواند شخصیت حقوقی پیدا کند. این سؤال است که پاسخ آن را باید از نویسندگان قانون مذکور پرسید و دلیل منطقی منطبق با اصول حقوقی برای آن نمی‌توان یافت. به هر صورت، با وجود قوانین فعلی، چنین به نظر می‌رسد که فقط مدارس و مراکز غیردولتی که توسط اشخاص حقوقی ایجاد و اداره می‌شوند می‌توانند تحت عنوان تشکیلات غیرتجاری ثبت شده و شخصیت حقوقی پیدا کنند و متعاقب آن شناسه ملی اخذ کنند و مدارس تأسیس شده از سوی اشخاص حقیقی یا با مشارکت این دو چون قابلیت ثبت ندارند و شخصیت حقوقی نمی‌یابند، به تبع قابلیت دریافت شناسه ملی نیز نخواهند داشت.

در میان اقسام شخص حقوقی حوزه حقوق خصوصی ظاهراً فقط موقوفات به عنوان بخشی از اموال دارای شخصیت حقوقی‌اند. همچنین در حوزه اشخاص حقوقی حقوق عمومی مانند هلال احمر، دانشگاه تهران با دسته‌ای از اموال یا اشخاص مواجهیم که به موجب اراده قانونگذار^۱ و با رعایت ضوابط مقرر واجد شخصیت حقوقی شناخته شده‌اند.

۱. در نظام حقوق داخلی، علاوه بر مصوبات قوه مقننه، مصوبات مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی انقلاب فرهنگی و همچنین فرامین رهبری نیز مبنای ایجاد شخص حقوقی قرار می‌گیرد.

۲.۱. وجود منافع و فعالیت مشترک برای اشخاص

یکی از عناصر سازنده شخص حقوقی در صورت اجتماع برخی از اشخاص این است که این اشخاص دارای منافع و فعالیت مشترک باشند. این عنصر از سوی تعداد کمی از حقوقدانان ایرانی تصریح شده است (صفایی، ۱۳۹۰: ۸۸؛ طاهری، ۱۴۱۸ق: ۲ - ۳)، اما اغلب در تعریف یا توصیف شخص حقوقی تصریحی بر این عنصر نداشته‌اند (امامی، بی‌تا، ج ۴: ۲۵۸؛ مهاجریان، ۱۳۷۰: ۷۸؛ پاسبان، ۱۳۹۲: ۱۳؛ امامی و استوار سنگری، ۱۳۹۷: ۴۹؛ ابوالحمد، ۱۳۵۳: ۸۴) البته نویسنده اخیر در تعریف دیگری که ارائه کرده است صرفاً به منافع مشترک نیز تصریح کرده است (ابوالحمد، ۱۳۶۹: ۹؛ طباطبایی مومنی، ۱۳۹۰: ۲۹۹-۳۰۱). شایان ذکر است که در مقررات راجع به تخصیص شناسه ملی چنین عنصری در تعریف شخص حقوقی دیده نمی‌شود.

بدیهی است در مقابل منافع مشترک، منافع متضاد وجود دارد. برای مثال در قرارداد بیع، خریدار و فروشنده دارای منافع متضاد (تزامم منافع) هستند و هر کدام سعی دارند کمتر تأدیه کنند و بیشتر بستانند. ولی در قرارداد شرکت، شرکا دارای منافع مشترک‌اند. همین ویژگی موجب شده است که قانونگذار در اغلب موارد رقابت تجاری شریک با شرکت و یا ورود شریک در شرکت‌های دیگر را ممنوع اعلام کند (اسکینی، ۱۳۹۴: ۱۰۰). این موضوع توسط برخی نویسندگان خارجی تحت عنوان «عنصر اقتصادی» یا «منافع اقتصادی» در شکل‌گیری شخص حقوقی مورد توجه قرار گرفته است (Quintana Adriano, 2015: 376). البته عنوان اخیر از این حیث که فقط ناظر بر منافع مادی است، مورد انتقاد به‌نظر می‌رسد؛ برای اینکه «منافع اقتصادی» قلمرو محدودتری نسبت به «منافع مشترک» دارد و برخی از اشخاص حقوقی غیرتاجر- مانند مؤسسات غیرتجاری غیرانتفاعی- ممکن است منافع مشترکشان اصلاً جنبه اقتصادی نداشته باشد.

در خصوص «فعالیت مشترک» می‌توان گفت که شرکت و مؤسسات غیرتجاری باید دارای موضوع معین باشند تا محدوده اهلیت آنها مشخص شود. اشخاص حقوقی حوزه حقوق عمومی نیز دارای موضوع معین بوده و تابع اصل تخصص در حقوق اداری هستند؛ یعنی اشخاص حقوقی یادشده فقط درباره اموری که به موجب قانون و یا طبق اساسنامه جزو اختیارات و وظایفشان گذاشته شده است، حق اقدام و عمل دارند و لاغیر؛ برای مثال سازمان حفاظت محیط زیست نمی‌تواند پروانه مصرف و بهره‌برداری از آب رودخانه یا نهر یا شبکه آبیاری را برای اشخاص صادر کند، زیرا این امر از وظایف شرکت‌های آب منطقه‌ای است (طباطبایی مومنی، ۱۳۹۰: ۲۹۹-۳۰۱). در مورد وقف نیز می‌توان گفت که موضوع وقف (مصرف آن) باید در وقف خاص روشن باشد و وقف بر موضوع مجهول صحیح نیست (ماده ۷۱ قانون مدنی - ر.ک: کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۶۶). در خصوص منافع مشترک می‌توان گفت از آنجا که وقف با یک واقف نیز تشکیل می‌شود منافع مشترک

می‌تواند منتفی باشد، هرچند دست‌کم واقف یک حق معنوی داراست، زیرا در وقف خاص، «وقف بر نفس، به این معنی که واقف خود را موقوف‌علیه یا جز موقوف‌علیهم نماید یا پرداخت دیون یا سایر مخارج خود را از منافع موقوفه قرار دهد، باطل است اعم از اینکه راجع به حال حیات باشد یا بعد از فوت» (ماده ۷۲ قانون مدنی) و در وقف بر مصالح عامه، هرچند اگر خود واقف نیز مصداق موقوف‌علیهم واقع شود، می‌تواند منتفع گردد و چنین وقفی صحیح است (ماده ۷۴ قانون مدنی)، ولی در این صورت با فرض تعدد واقفان نیز آنها دارای منافع مشترک و متحد نیستند و مانند سایر منتفعان هستند.

۱. ۳. اختصاص دادن برخی از اموال به هدف خاص یا اجتماع برخی اشخاص برای

رسیدن به هدف خاص

وجود هدف خاص نیز از عناصر مهم شکل‌گیری اشخاص حقوقی است. با وجود این، همچنان که شرح آن ذکر خواهد شد، در مقررات راجع به تخصیص شناسه ملی، مقررگذار در مقام تعریف شخص حقوقی چنین عنصری را مسکوت نهاده است. حال آنکه بدون شک، بدون وجود یک هدف مشخص شکل‌گیری اشخاص حقوقی بلاوجه خواهد بود. لزوم وجود این عنصر در تعاریف برخی حقوقدانان مورد اشاره واقع شده (صفایی، ۱۳۹۰: ۸۸؛ طاهری، ۱۴۱۸: ۵۲-۵۳؛ پاسان، ۱۳۹۲: ۱۱؛ ابوالحمد، ۱۳۶۹: ۹؛ ابوالحمد، ۱۳۵۳: ۸۴؛ امامی و استوار سنگری، ۱۳۹۷: ۴۹) و توسط برخی حقوقدانان خارجی نیز مورد توجه قرار گرفته است و آنان نیز وجود هدف را از شرایط اساسی شکل‌گیری شخص حقوقی می‌دانند (Quintana Adriano, 2015: 375). البته برخی حقوقدانان به‌صراحت به این عنصر نپرداخته‌اند (امامی، بی‌تا، ج ۴: ۲۵۸؛ مهاجریان، ۱۳۷۰: ۷۸؛ طباطبایی مومنی، ۱۳۹۰: ۲۹۹-۳۰۱) و از این حیث تعریف آنان از شخص حقوقی ناقص به‌نظر می‌رسد.

اشخاص حقوقی حوزه حقوق عمومی دارای هدف خاص هستند و در راستای تحقق نظم عمومی، سلامت عمومی، ارائه خدمات عمومی و در نهایت تحقق هرچه بیشتر منفعت عمومی تأسیس می‌شوند. در حوزه حقوق خصوصی، در صورت اجتماع دسته‌ای از اشخاص، شرکا و مؤسسان در شرکت‌های تجاری به دنبال هدف کسب سود هستند. تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری نیز طبق ماده ۲ آیین‌نامه اصلاحی ثبت تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری مصوب ۱۳۱۳، از نظر هدف تشکیل دو گروه هستند: «الف) مؤسساتی که مقصود از تشکیل آن جلب منافع و تقسیم آن بین اعضای خود نباشد. ب) مؤسساتی که مقصود از تشکیل آن ممکن است جلب منافع مادی و تقسیم منافع مزبور بین اعضای خود یا غیر باشد. مانند کانون‌های فنی و حقوقی و غیره». در خصوص وقف نیز می‌توان گفت «تسبیل منفعت» رکن و هدف آن است (ماده ۵۵ قانون مدنی).

لازمه رسیدن به هدف برای اشخاص حقوقی این است که در وقف از واقف و در شرکت‌های تجاری و تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری از شرکا و مؤسسان نسبت به آورده خود سلب مالکیت صورت گیرد؛ در غیر این صورت هدف حاصل نمی‌شود. در این زمینه برخی حقوقدانان در رابطه با وقف معتقدند در اینکه لازمه وقف مال «فک ملک» واقف است تردید معقولی وجود ندارد؛ آزادی اراده واقف است که مال موقوفه را به هدف و مصرف خاصی اختصاص می‌دهد و از ملک خود خارج می‌کند. این اختصاص مال جهت مصرف خاص، برای رسیدن به هدف معین، شخصیت حقوقی به‌وجود می‌آورد (کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۱۲۱-۱۲۲). به‌نظر می‌رسد وقف خصوصیت خاصی ندارد و این امر در مورد سایر اشخاص حقوقی نیز صادق است. در مورد این اشخاص حقوقی از آنجا که اجتماع حقوق مالکان به‌نحو اتحاد است سلب مالکیت نسبت به آورده صورت می‌گیرد. در خصوص این امر، در عنصر بعدی توضیح داده خواهد شد.

۴.۱. اجتماع حقوق مالکان یا شرکا به نحو اتحاد

صرف اجتماع دسته‌ای از اشخاص برای تحقق شخص حقوقی کافی نیست، بلکه لازم است تا حقوق این اشخاص به نحو اتحاد اجتماع یابد تا شخص حقوقی به‌وجود آید؛ امری که مقررگذار در تعریف شخص حقوقی از آن غفلت نموده است.

واژه «به‌نحو اتحاد» در برابر واژه «به‌نحو اشاعه» است. ضابطه این امر در شرکت‌های تجاری و مؤسسات غیرتجاری اراده شرکا و مؤسسان و در وقف اراده واقف است. اگر اراده آنها بر این مبنا باشد که نسبت به آورده‌شان از آنها سلب مالکیت صورت گیرد و مالکیت‌ها به‌وجود دیگر تعلق گیرد، وجود این عنصر محرز می‌شود. در واقع اجتماع حقوق مالکان به نحو اتحاد نه اشاعه، شخصیت حقوقی را به‌وجود می‌آورد (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۱۰). مؤید این عنصر تعاریف برخی دکترین از شخص حقوقی است که در کلام آنها قیدهایی «به‌صورت مرکز یگانه» و «حکم واحد» دیده می‌شود. برای نمونه به اعتقاد برخی از حقوقدانان، «شخص حقوقی عنصری است که بتواند از کیفیت و امتیاز فردیت و ابدیت برخوردار شود. شخص حقوقی واحدی است که قانون آن را به‌عنوان شخص شناسایی می‌نماید ... این واحد باید ظرفیت انجام وظیفه و تعهد را نیز دارا باشد» (مهاجریان، ۱۳۷۰: ۷۸). تأکید رسیدن به وحدت به‌عنوان عنصری اساسی در شکل‌گیری شخص حقوقی، از سوی برخی نویسندگان خارجی نیز مطرح شده است. برای مثال یکی از محققان خارجی معتقد است که در جایی که منافع جمعی وجود داشته باشد، وحدت می‌تواند ظهور کند و در این صورت شخصیت به‌عنوان یک واحد (فردیت) به‌وجود می‌آید (Quintana, 2015: 368). به بیان دیگر، اعضای شخص حقوقی از نظر روابط حقوقی با اشخاص ثالث، تمام آنها حکم واحدی را دارند (طباطبایی مومنی، ۱۳۹۷: ۲۲۶).

از آنجایی که در تأسیس اشخاص حقوقی حقوق عمومی، اراده اشخاص خصوصی دخالتی ندارد، بنابراین عنصر مذکور پیرامون این دسته از اشخاص حقوقی تا حدی متفاوت است و آن صرفاً محدود به مواردی است که به موجب اراده قانونگذار چند شخص حقوقی حقوق عمومی در تأسیس یک شخص حقوقی دخالت دارند، در همین زمینه می‌توان به ماده ۴ قانون مدیریت خدمات کشوری اشاره کرد که شرکت دولتی را تعریف کرده است. به هر حال، در چنین حالتی نیز شخص حقوقی مالکیت منحصربه‌فرد دارد که حقوق مالکان متحد شده و به‌عنوان واحد به شخص حقوقی اعطا می‌شود.

به‌نظر می‌رسد اجتماع به‌نحو اتحاد نوعی سازمان‌یافتگی تلقی شده و این امر از برخی تعاریف نیز استنباط می‌شود. برای مثال به اعتقاد برخی از دکترین «اجتماع سازمان‌یافته از اشخاص یا اموال برای دستیابی به هدف مشترک در قالب قانونی، شخصیت حقوقی نامیده می‌شود» (امامی و استوار سنگری، ۱۳۹۷: ۴۹). این عبارت روشن و رسا نیست. شایان ذکر است که اهمیت این عنصر به حدی است که برخی مؤلفان فلسفه حقوق ذیل تعریف شخص حقوقی از آن به «نظم حقوقی به‌عنوان یک واحد» یاد کرده‌اند (کلسن، ۱۳۹۵: ۱۵۴).

به‌نظر می‌رسد عبارت «سازمان‌یافته» همان سازمان حقوقی است و ضابطه شکل‌گیری یک سازمان حقوقی اراده و بنای شرکا یا مؤسسان یا واقف و در مورد اشخاص حقوقی حقوق عمومی اراده قانونگذار است. نظر برخی از حقوق‌دانان نیز که در این صورت لزوم ایجاد شخصیت حقوقی را غیرقابل تردید دانسته‌اند، مؤید این امر است (صقری، ۱۳۹۳: ۱۰۸). لزوم وجود این عنصر را در بیان نویسندگان خارجی نیز می‌توان یافت و برخی از آنها وجود «سازمان» یا همان سازمان‌یافتگی را عنصر شکل‌گیری شخص حقوقی می‌دانند (Quintana Adriano, 2015: 375).^۱

یکی از کارکردهای سازمان حقوقی، رفع اشکالات ناشی از بدون مالک ماندن مال مانند است (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۱۲۱).

در فقه نیز در زمینه اینکه مال موقوفه تعلق به چه کسی دارد اتفاق نظر وجود ندارد. در واقع می‌توان گفت وجود یک «سازمان حقوقی شخص‌گونه» در فکر فقهای ما وجود داشته و تنها نمی‌دانستند که آن را چه نام نهند؛ زیرا از نظر اداری و آثار چیزی از یک شخصیت حقوقی کم نداشت (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۱۳۲).

نظریه سازمان حقوقی شرکت‌ها در حقوق فرانسه نیز دیده می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۲۷). در حقوق ایران نیز برخی حقوق‌دانان معتقدند که در شرکت‌های تجاری سازمان حقوقی منظمی

1. «José L. De Benito, 31 from his point of view, sets forth the following as "conditions" for the existence of a juridical or corporate person:
- Organization»

به وجود می‌آید که از آن پس سود و زیان جمع را رعایت می‌کند و هدف این جمع بر حقوق اشخاص حکومت دارد (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۲۶-۲۷).
برای روشن شدن موضوع لازم است تا تعریف سازمان حقوقی و عناصر آن توضیح داده شود.

۱.۴.۱. تعریف سازمان حقوقی

طبق نظر برخی دکترین «کلمه «سازمان» که گاه مترادف با تشکیلات نیز به کار می‌رود، به امری گفته می‌شود که نظم و ثبات یافته و از بی‌ترتیبی و زودگذری خارج شده است. در هر سازمان این فکر نهفته است که اجزای تشکیل‌دهنده آن از پراکندگی و استقلال بیرون آیند، با هم ارتباط منطقی پیدا کنند و همه مجموعه واحدی را به وجود آورند. اصطلاح «سازمان حقوقی» نیز با این معنی بسیار نزدیک است، زیرا هر گاه چند قاعده حقوقی، به منظور رسیدن به هدف خاص، یکی از روابط اجتماعی را احاطه کند و بین آنها چنان ارتباطی باشد که بتوان همه را یک مجموعه منظم به شمار آورد، گویند «سازمان حقوقی» خاص به وجود آمده است» (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۲۴۱).

۲.۴.۱. عناصر سازمان حقوقی

«در هر سازمان حقوقی دو عنصر اصلی وجود دارد: ۱. اتحاد چند قاعده حقوقی برای دنبال کردن هدف مشترک؛ ۲. ایجاد ثبات و هماهنگی بین تمام روابطی که در قالب خاص قرار می‌گیرد» (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۲۴۱). برای مثال تا قبل از تشکیل شرکت‌های تجاری، اصل حاکمیت اراده شرکا و مؤسسان حاکم است. با وجود این، پس از تشکیل شرکت، اصل حاکمیت اراده محدود می‌شود و قانون برای ایجاد ثبات و هماهنگی و دنبال کردن هدف مشترک شرکا حکومت دارد. به بیان دیگر، تراضی شرکا شرط اجرای قواعد حقوقی است و از آن پس، قانون روابط بین آنها را معین می‌کند. برخی نویسندگان حقوق تجارت نیز به سازمان حقوقی نظر داشته‌اند و معتقدند که در زمینه ماهیت شرکت تجاری باید بین مرحله تشکیل شرکت و فعالیت آن تفکیک قائل شد؛ بدین معنی که پیش از ثبت و تشکیل رسمی شرکت، جنبه قراردادی شرکت غلبه دارد و مؤسسان ضمن تنظیم مقررات موردنظر در قالب اساسنامه به قواعد امره حقوق تجارت در خصوص شرکت‌ها داوطلبانه گردن می‌گذارند. لیکن به محض تشکیل و ثبت، شرکت شخصیت حقوقی می‌یابد و هرگونه تغییری در مواد اساسنامه و انحلال مستلزم رعایت تشریفات ویژه است (پاسبان، ۱۳۹۴: ۶۷).

در مورد تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری نیز پس از ثبت، اصل حاکمیت اراده مؤسسان تا حدودی محدود می‌شود و قانون و اساسنامه بر روابط حاکم است (مستنبط از مواد ۱۰ و ۱۱)

آیین‌نامه اصلاحی ثبت تشکیلات و مؤسسات غیرتجارتی مصوب ۱۳۳۷ با اصلاحات و الحاقات بعدی).

در خصوص وقف نیز می‌توان گفت تا زمانی که واقف عین موقوفه را به تصرف موقوف‌علیه یا متولی ندهد، اراده او حاکم است و هنوز سازمان حقوقی و به تبع آن شخصیت حقوقی ایجاد نشده است (ماده ۵۹ قانون مدنی). پس از قبض عین موقوفه وقف تشکیل می‌شود و از این به بعد قانون و مفاد وقف نامه حاکم است و اصولاً واقف دیگر اراده‌ای ندارد (مستنبط از ماده ۶۱ قانون مدنی).

در مورد اشخاص حقوقی حقوق عمومی، ضابطه شکل‌گیری یک سازمان حقوقی اراده قانونگذار است. به عبارت بهتر به موجب قانون (با تصویب قانون یا به موجب مجوز قانونگذار) یک شخص حقوقی حقوق عمومی پا به عرصه وجود می‌گذارد و با ایجاد شخص حقوقی موردنظر شاهد شکل‌گیری یک سازمان حقوقی هستیم که بر آن قوانین و مقررات خاص حاکم است. در همین زمینه شایان ذکر است که یکی از اصول مهم حقوق عمومی اصل حاکمیت قانون است. به این معنی که سازمان‌ها و مؤسسات عمومی مکلف‌اند همواره در تصمیماتی که می‌گیرند و اعمالی که انجام می‌دهند، قوانین و مقررات را رعایت کنند. مقامات اداری مکلف به انجام اقدامات اداری و اعمال اختیارات و صلاحیت‌ها مطابق ضوابط و آیین‌های پیش‌بینی شده توسط قوانین و مقررات‌اند (هداوند و مشهدی، ۱۳۸۹: ۳۸۱).

۵.۱. تشکیل در قالب قانونی و رعایت ضوابط آن

با فرض اینکه به استناد استقرای عقلی، اشخاص حقوقی بخش حقوق خصوصی را بتوان به سه دسته شرکت‌های تجاری، مؤسسات و تشکیلات غیرتجاری و موقوفات تقسیم‌بندی کرد- همچنان که نظر مشهور حقوقدانان نیز مؤید این نتیجه است- برای تحقق شخص حقوقی لازم است اراده شرکا یا مؤسسان یا مالک مال در قالب یکی از این سه دسته قرار گیرد و مطابق مقررات و ضوابط قانونی در نظر گرفته شده برای این قالب‌ها باشد تا شخص حقوقی پا به عرصه وجود نهد. با وجود این، گاهی شرکا هیچ‌یک از این قالب‌ها را انتخاب نکرده یا مطابق ضوابط این قالب‌ها عمل نکرده‌اند، ولی قانون به عنوان استثنا به این اجتماع شخصیت حقوقی اعطا می‌کند؛ برای مثال مطابق ماده ۲۲۰ قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ «هر شرکت ایرانی که فعلاً وجود داشته یا در آتیه تشکیل شود و با اشتغال به امور تجاری خود را به صورت یکی از شرکت‌های مذکور در این قانون درنیاورده و مطابق مقررات مربوطه به آن شرکت عمل ننماید شرکت تضامنی محسوب شده و احکام راجع به شرکت‌های تضامنی در مورد آن اجرا می‌گردد». لازمه تلقی شدن شرکت تضامنی این است که چنین شرکتی دارای شخصیت حقوقی باشد. در عمل

اگر با مصداقی مبهم برخورد شود، برای تشخیص شکل‌گیری شخص حقوقی، لازم است بررسی شود که آیا ارادهٔ شرکا یا واقف بر اساس قالب قانونی و مطابق ضوابط آن تشکیل شده است یا خیر.

در خصوص اشخاص حقوقی حوزهٔ حقوق عمومی نیز در قانون مدیریت خدمات کشوری و قانون محاسبات عمومی کشور مصوب ۱۳۶۶/۰۶/۰۱ در مورد قالب‌های قانونی تشکیل سازمان‌های اداری کشور (دستگاه اجرایی) و سازمان‌های دولتی تعیین تکلیف شده است. مطابق مادهٔ ۱ قانون استخدام کشوری مصوب سال ۱۳۴۵، مواد ۲ تا ۵ قانون محاسبات عمومی مصوب سال ۱۳۶۶ و مواد ۱ تا ۵ قانون مدیریت خدمات کشوری، قالب‌های قانونی سازمان‌های اداری کشور عبارت است از: وزارتخانه‌ها، مؤسسهٔ دولتی، مؤسسهٔ عمومی غیردولتی و شرکت دولتی. در کنار دولت (واجد شخصیت حقوقی واحد)، هریک از مؤسسات دولتی، مؤسسات عمومی غیردولتی و شرکت‌های دولتی به‌عنوان اشخاص حقوقی حقوق عمومی واجد شخصیت حقوقی مستقل می‌باشند. همچنین مادهٔ ۱۳۰ قانون محاسبات عمومی کشور مصوب ۱۳۶۶/۰۶/۰۱ قالب تشکیل سازمان‌های دولتی را محدود به وزارتخانه‌ها، مؤسسات دولتی و شرکت‌های دولتی کرده است. در مادهٔ مذکور چنین مقرر شده است: «از تاریخ تصویب این قانون ایجاد یا تشکیل سازمان دولتی با توجه به مواد ۲ و ۳ و ۴ این قانون منحصرأ به‌صورت وزارتخانه یا مؤسسهٔ دولتی یا شرکت دولتی مجاز خواهد بود. کلیهٔ مؤسسات انتفاعی و بازرگانی وابسته به دولت و سایر دستگاه‌های دولتی که به‌صورتی غیر از وزارتخانه یا مؤسسهٔ دولتی یا شرکت دولتی ایجاد شده و اداره می‌شوند مکلف‌اند حداکثر ظرف مدت یک سال از تاریخ اجرای این قانون با رعایت مقررات مربوط وضع خود را با یکی از سه وضع حقوقی فوق تطبیق دهند والا با انقضای این فرصت مؤسسهٔ دولتی محسوب و تابع مقررات این قانون در مورد مؤسسات دولتی خواهند بود.

تبصره- نهادهای و مؤسساتی که در جریان تحقق انقلاب اسلامی و یا پس از آن بنا به ضرورت‌های انقلاب اسلامی به‌وجود آمده‌اند و تمام یا قسمتی از اعتبارات مورد نیاز خود را از محل اعتبارات منظور در قانون بودجهٔ کل کشور مستقیماً از خزانه دریافت می‌نمایند، در صورتی که وضعیت حقوقی آنها به موجب قانون معین نشده باشد، مکلف‌اند ظرف مدت مذکور در این ماده وضع حقوقی خود را با یکی از مواد ۲، ۳، ۴ و ۵ این قانون تطبیق دهند». با وجود این، اشخاص حقوقی حقوق عمومی به قالب‌های قانونی مذکور محدود نمی‌شوند و می‌توان شاهد تشکیل اشخاصی بود که مطابق هیچ‌یک از این قالب‌های قانونی تشکیل نشده‌اند، از جمله برخی نهادهای زیرمجموعهٔ رهبری. افزون بر اینها، در قلمرو حقوق عمومی شاهد برخی اشخاص خصوصی دارای برخی امتیازات حقوق عمومی نیز هستیم (مانند نظام‌های حرفه‌ای یا صنفی). مراد از اشخاص حقوقی حقوق خصوصی برخوردار از برخی امتیازات حقوق عمومی عبارت است

از پاره‌ای از اشخاص حقوقی خصوصی که عهده‌دار اداره امور عمومی شده‌اند و در انجام خدمات عمومی با اشخاص عمومی همکاری می‌کنند، مانند نظام‌های حرفه‌ای از قبیل کانون وکلا (قانون وکالت مصوب ۱۳۱۵/۱۱/۲۵)، کانون سردفتران (قانون تشکیل دفاتر اسناد رسمی مصوب ۱۳۰۷/۱۱/۰۳)، سازمان‌های نظام پزشکی (قانون سازمان نظام پزشکی مصوب ۱۳۸۳/۰۸/۱۳)، نظام پرستاری (قانون نظام دامپزشکی مصوب ۱۳۷۶/۰۸/۱۸)، نظام روانشناسی و مشاوره (قانون نظام روانشناسی و مشاوره مصوب ۱۳۸۲/۰۱/۲۷)، نظام مهندسی (قانون نظام مهندسی و کنترل ساختمان مصوب ۱۳۷۵/۱۲/۲۲) و ... این اشخاص «از جمله اشخاص خصوصی هستند که با داشتن یک هیأت مدیره منتخب اعضا به تنظیم و سازماندهی حرفه خود پرداخته و از منافع صنفی و حرفه‌ای خویش دفاع می‌کنند. قوانین و مقررات به لحاظ اهمیت فعالیت این نهادها در برطرف کردن نیازهای همگانی برای آن‌ها امتیازهای حقوق عمومی در نظر گرفته‌اند مانند صدور پروانه اشتغال و لغو آن و تخفیف‌ها یا معافیت‌های مالیاتی و گمرکی. بنابراین این نهادها می‌توانند مانند دولت مجوز کسب و پروانه اشتغال صادر نمایند. اینان دارای قدرت و اختیار انتظامی و انضباطی و دادسرا و دادگاه انتظامی هستند و می‌توانند آیین‌نامه انضباطی برای اعضای خود وضع کنند» (عباسی، ۱۳۹۳: ۸۰).

شایان ذکر است که ظاهر قید ایجاد شخص حقوقی «مطابق قوانین» در برخی تعریف‌ها یا اقسام شخص حقوقی که در مقررات مربوط به شناسه ملی ذکر شده و به شرح آن خواهیم پرداخت، اشاره به این عنصر دارد. با وجود این، نقص این مقررات را می‌توان عدم صراحت لازم در برشمردن این عنصر در تعریف شخص حقوقی دانست.

۶.۱. شناسایی شخصیت حقوقی به حکم قانون (عنصر قانونی)

برای تحقق شخص حقوقی صرف تشکیل شرکت تجاری یا تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری یا وقف کافی نیست، بلکه قانون باید به این قالب‌ها شخصیت حقوقی اعطا کرده باشد؛ به همین دلیل برخی محققان در تعریف شخص حقوقی نوشته‌اند: «گروهی از افراد انسان یا منفعتی از منافع عمومی که قوانین متداول آن را در حکم شخص طبیعی و موضوع حقوق و تکالیف قرار داده باشد» (ر.ک: جعفری هرنی، ۱۳۸۴: ۵۷). در این تعریف به مرجع اعطاکننده شخصیت حقوقی یعنی قانون اشاره شده هرچند از جهات دیگر این تعریف نیز قابل نقد است.

همچنان که خواهیم دید، در تعاریف شخص حقوقی و یا اقسام آن در مقررات راجع به شناسه ملی به این عنصر توجه شده است. در رویه عملی نیز هیأت ماده ۹ آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی که متولی اصلی تخصیص شناسه ملی به اشخاص حقوقی است، در صورت تقاضای دریافت شناسه ملی، یکی از اطلاعاتی که جهت بررسی درخواست در هیأت از متقاضی

درخواست می‌کند ارائه قوانین مربوط به ایجاد شخص حقوقی مورد ادعاست و در صورتی که شخص متقاضی نتواند قانون موجد شخصیت حقوقی را اثبات نماید، وی را به دریافت شناسه ملی از طریق ثبت در قالب مؤسسه غیرتجاری (موضوع ماده ۵۸۴ قانون تجارت) راهنمایی می‌کند. در موارد تردید در دلالت قوانین موجد شخصیت حقوقی نیز در عمل اقدام به تخصیص شناسه ملی از طریق ثبت طبق ماده ۵۸۴ قانون تجارت شده است؛ برای نمونه در خصوص قانون‌های وکلا هرچند مطابق با ماده ۱ لایحه استقلال قانون وکلای دادگستری «قانون وکلای دادگستری مؤسسه‌ای است مستقل و دارای شخصیت حقوقی ...»، اما تا مدت‌ها امکان تخصیص شناسه ملی برای قانون‌ها صرفاً از طریق ثبت در مرجع ثبت شرکت‌ها و مؤسسات غیرتجاری فراهم بود تا اینکه با مصوبه مورخ ۱۳۹۸/۱۱/۱۹ هیأت وزیران امکان تخصیص شناسه ملی به قانون‌های وکلا بدون نیاز به ثبت در قالب مؤسسه فراهم شد.

شایان ذکر است شناسایی شخص حقوقی در قانون به معنای این نیست که در قانون به‌صراحت از شخصیت حقوقی داشتن نهاد مذکور صحبت شده باشد و همین که در قانون واجد آثار اشخاص حقوقی (استقلال اداری، مالی؛ لاجت طرف حق و تکلیف واقع شدن) باشد، برای شناسایی قانونی کافی است. برای نمونه در خصوص درخواست تخصیص شناسه ملی برای ستاد مدیریت حمل‌ونقل و سوخت، هرچند در قوانین به‌صراحت صحبت از شخصیت حقوقی ستاد مذکور نشده بود، اما هیأت ماده ۹ با توجه به مصوبه هیأت وزیران که در بخشی از آن مقرر شده بود ستاد مذکور «با کلیه امکانات، اعتبارات، تعهدات، وظایف و اختیارات و نیروی انسانی» به وزارت راه و شهرسازی منتقل می‌شود، ستاد مذکور را واجد آثار شخصیت حقوقی شناخت و به وی شناسه ملی اختصاص داد. اصل استدلال هیأت مذکور که تصریح به شخصیت حقوقی را لازم ندانسته صحیح است، اما اینکه به‌جای استناد به قانون به مصوبه هیأت وزیران استناد کرده است، صحیح به‌نظر نمی‌رسد، زیرا شناسایی شخص حقوقی باید به حکم قانون باشد و نه مقررات. مشابه استدلال مذکور در تصمیمات هیأت ماده ۹ از جمله در خصوص تخصیص شناسه ملی به شورای اجرایی فناوری اطلاعات نیز دیده می‌شود.

از طرف دیگر رف ایجاد وظیفه قانونی برای یک بخش از دولت یا یک نهاد لزوماً به معنای شناسایی شخصیت حقوقی برای آن نیست و باید از مفاد مختلف قانون آثار اصلی شخصیت حقوقی (استقلال مالی و اداری) احراز شود. از این‌رو در یک نمونه، هیأت ماده ۹ درخواست معاونت تنقیح قوانین مجلس شورای اسلامی برای دریافت شناسه ملی را مورد موافقت قرار نداده است؛ با این استدلال که ماده ۱ قانون تدوین و تنقیح قوانین و مقررات کشور، معاونت مذکور را ایجاد نکرده و صرفاً وظیفه تنقیح را بر عهده آن بخش از مجلس قرار داده است. بنابراین شناسایی شخصیت حقوقی در قانون جزء عناصر مهم شکل‌گیری شخصیت حقوقی است، با

فرض اینکه تقسیم اشخاص حقوقی بخش حقوق خصوصی محصور به سه قسم شرکت‌های تجاری، تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری و مال موقوفه باشد، عنصر قانونی شخصیت حقوقی این اقسام به شرح زیر است:

۱. شرکت‌های تجاری: طبق ماده ۵۸۳ قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ «کلیه شرکت‌های تجاری مذکور در این قانون شخصیت حقوقی دارند». همچنین در خصوص شرکت‌های تعاونی سهامی عام که در قانون تجارت نیامده است، بند ۹ ماده ۱ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم (۴۴) قانون اساسی مصوب ۱۳۸۷/۰۳/۲۵ با اصلاحات و الحاقات بعدی تعیین تکلیف کرده و آن را مشمول مقررات قانون تجارت -از جمله ماده ۵۸۳ قانون تجارت- دانسته است.

۲. تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری: طبق ماده ۵۸۴ قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱: «تشکیلات و مؤسساتی که برای مقاصد غیرتجاری تأسیس شده یا بشوند از تاریخ ثبت در دفتر ثبت مخصوصی که وزارت عدلیه معین خواهد کرد شخصیت حقوقی پیدا می‌کنند». طبق ماده ۱ آیین‌نامه اصلاحی ثبت تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری مصوب ۱۳۳۷ «مقصود از تشکیلات و مؤسسات غیرتجاری مذکور در ماده ۵۸۴ قانون تجارت کلیه تشکیلات و مؤسساتی است که برای مقاصد غیرتجاری از قبیل امور علمی یا ادبی یا امور خیریه و امثال آن تشکیل می‌شود اعم از آنکه مؤسسين و تشکیل‌دهندگان قصد انتفاع داشته یا نداشته باشند. تبصره این ماده مقرر می‌دارد: «تشکیلات و مؤسسات مزبور می‌توانند عناوینی از قبیل انجمن، کانون یا بنگاه و امثال آن اختیار نمایند ولی اتخاذ عناوینی که اختصاص به تشکیلات دولتی و کشوری دارد از طرف مؤسسات مزبور ممکن نخواهد بود».

۳. موقوفات: طبق ماده ۳ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۳ «هر موقوفه دارای شخصیت حقوقی است و متولی یا سازمان حسب مورد نماینده آن می‌باشد».

علاوه بر موقوفات عام و خاص، برخی بقاع متبرکه مربوط به فرزندان ائمه(ع) که از زمان قدیم بوده و موقوفه نبوده و متولی خاصی ندارند نیز مطابق استفتای سازمان اوقاف از مقام معظم رهبری، در حکم موقوفات عام در نظر گرفته شده‌اند و دارای شخصیت حقوقی‌اند و سازمان مذکور اقدام به تخصیص شناسه ملی به آنان می‌کند.

این عنصر در حقوق فرانسه نیز دیده می‌شود. در حقوق این کشور دارا شدن شخصیت حقوقی توسط دو منبع و مرجع ایجاد و اعلام می‌شود. منبع نخست قانون است. بنابراین در این قسمت که قوانین می‌توانند به گروه‌ها و تشکلهای شخصیت حقوقی اعطا کنند، مانند حقوق ایران است، ولی منبع دوم ایجاد و اعلام شخص حقوقی، آرا و تصمیمات دادگاه است. به عبارت دیگر، قضات

می‌توانند در تصمیمات و آرای خود برای گروهی شخصیت حقوقی در نظر بگیرند (Gridel, 1990, Vol. 42: 497-498). منبع اخیر در حقوق ایران در مرحله ایجاد شخص حقوقی وجود ندارد.

در حوزه حقوق عمومی نیز در نظام حقوقی ایران ایجاد شخصیت‌های حقوقی حقوق عمومی و دستگاه‌های اداری نیاز به تصویب قانون یا مجوز قانونگذار دارد (امامی و استوار سنگری، ۱۳۹۷: ۵۵).

بنابراین، بر اساس مواد ۳ تا ۵ قانون محاسبات عمومی کشور مصوب ۱۳۶۶ و همچنین مواد ۲ تا ۴ قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶ ایجاد نهادها و مؤسسات حقوق عمومی از جمله وزارتخانه‌ها، مؤسسه دولتی، مؤسسه یا نهاد عمومی غیردولتی و شرکت‌های دولتی، تصویب قانون را شرط لازم دانسته است. در نتیجه ایجاد نهادهای حقوقی عمومی بدون قانون مصوب نهادهای صالح توجیه قانونی ندارد. به عبارت دیگر، تأسیس شخص حقوقی حقوق عمومی، بستگی به تصمیم قدرت عمومی دارد. از این رو «ریشه پیدایی همه اشخاص حقوقی وابسته به حقوق عمومی، بی‌استثنا در قانون است. ایجادکننده این اشخاص مقامات عمومی و دولتی هستند، و این اشخاص بدون اجازه قانون تشکیل نمی‌شوند. قدرت عمومی برحسب نیازها و ضرورت‌های اجتماعی با گذراندن قانون، این اشخاص را ایجاد و چارچوب فعالیت‌های آنان را مشخص می‌نماید» (رضایی‌زاده و داوری، ۱۳۹۴: ۹۶). بدان معنا که در نظام حقوقی ایران مصوبات قوه مقننه، شورای عالی انقلاب فرهنگی، مجمع تشخیص مصلحت نظام و همچنین فرامین رهبری می‌توانند منشأ تأسیس اشخاص حقوقی حقوق عمومی باشند. این امر در بند «الف» ماده ۲ دستورالعمل اجرایی چگونگی تخصیص شناسه ملی به اشخاص حقوقی مصوب ۱۳۹۷ هیأت ماده ۹ آیین‌نامه اختصاص شناسه ملی به کلیه اشخاص حقوقی ایرانی نیز مورد اشاره قرار گرفته است.^۱

تأسیس اشخاص حقوقی حقوق عمومی به موجب مصوبات مراجع مذکور، در عمل به دو شکل انجام می‌شود:

۱. حالتی که در آن قانون به صورت صریح یا ضمنی شخص حقوقی موردنظر را ایجاد می‌کند (برای نمونه قانون تشکیل سازمان پزشکی قانونی کشور مصوب ۱۳۷۲/۰۴/۲۷).

۱. در این زمینه موضوع تخصیص شناسه ملی به ستاد مدیریت حمل‌ونقل و سوخت در مصوبه شماره ۹۶/۱۵۸۶۷۱ مورخ ۱۳۹۶/۰۸/۰۸ دبیرخانه هیأت ماده ۹ قابل توجه است؛ در مصوبه مذکور، دبیرخانه هیأت ماده ۹ در پاسخ به درخواست مرکز نوسازی و توسعه منابع انسانی (نماینده تام‌الاختیار وزارت راه و شهرسازی) در خصوص تخصیص شناسه ملی به نهادی به عنوان «ستاد مدیریت حمل‌ونقل و سوخت» تخصیص شناسه به این ستاد را بلااشکال تشخیص می‌دهد. با وجود این استنادات نماینده وزارت راه و شهرسازی در خصوص شخصیت حقوقی ستاد مدیریت حمل‌ونقل و سوخت محل تأمل است؛ نماینده وزارت راه و شهرسازی در راستای احراز شخصیت حقوقی این ستاد، به آیین‌نامه اجرایی «قانون توسعه حمل‌ونقل عمومی و مدیریت مصرف سوخت» مصوب ۱۳۸۶ استناد می‌کند و با توجه به این آیین‌نامه مدعی شخصیت حقوقی ستاد مدیریت حمل‌ونقل و سوخت می‌شود.

۲. حالتی که با تصویب قانون مجوز ایجاد شخص حقوقی مورد نظر اعطا می‌شود. برای مثال بر اساس ماده ۳ قانون شهرداری‌ها مصوب سال ۱۳۳۴ شهرداری دارای شخصیت حقوقی است و به موجب ماده ۱ قانون مذکور و تبصره آن «در هر محل که جمعیت آن حداقل به پنج هزار نفر بالغ باشد شهرداری تأسیس می‌گردد..» همچنین «در هر نقطه‌ای که از نظر موقعیت و اهمیت تشکیل شهرداری ضرورت داشته باشد ولو جمعیت آن به پنج هزار نفر بالغ نشود وزارت کشور می‌تواند در آن محل دستور تشکیل انجمن و شهرداری بدهد».

در این زمینه توجه به فرایند ایجاد شخصیت حقوق عمومی در انگلستان شایان توجه است. در انگلستان طریق آغاز شخصیت حقوقی با حقوق ایران متفاوت است. شایان ذکر است که اعطای شخصیت حقوقی از طریق ثبت شرکت‌ها گسترده‌ترین روش بوده و به مرور زمان نقش جایگزین سایر روش‌ها شده است. به عنوان یک قاعده کلی شخصیت حقوقی در انگلستان به سه طریق شکل می‌گیرد (بهرامی، ۱۳۹۵: ۶۰):

۱. اعطای شخصیت از طریق فرمان پادشاه^۱

پادشاه انگلستان به لحاظ قدرت ملوکانه‌ای که دارد می‌تواند به برخی سازمان‌ها و تشکیلات اجازه تأسیس دهد و به آنها شخصیت حقوقی اعطا کند. برای مثال بنگاه سخن‌پراکنی بریتانیا که با حروف اختصاری (بی‌بی‌سی)^۲ شناخته می‌شود، از سازمان‌هایی است که توسط فرمان ملوکانه پادشاه انگلستان در سال ۱۹۶۲ میلادی تأسیس شده است. به طور معمول در حقوق امروزی بیشتر سازمان‌هایی که فعالیت حرفه‌ای دارند و کلمه «رسمی» جزء اسم آنهاست مانند مؤسسه حساب‌رسان و یا مؤسسه رسمی بیمه توسط فرمان ملکه ایجاد می‌شوند (Brown, 1999: 217). روند کار در اعطای شخصیت حقوقی، توسط پادشاه به این صورت است که ابتدا درخواستی مبنی بر تمایل به داشتن شرکت و شخصیت حقوقی به شورای سلطنتی^۳ داده می‌شود، چنانچه شورا پس از بررسی مدارک ارسال شده آنها را کامل یافت، آن مؤسسه از جانب منصب پادشاهی واجد شخصیت حقوقی شناخته خواهد شد (Keenan, 2001: 215)

۲. اعطای شخصیت از طریق قوانین خاص

یکی دیگر از طرق ایجاد اشخاص حقوقی، ایجاد از طریق قوانین کد خاص پارلمان است که از این قوانین تحت عنوان کلوسس آکد^۴ یاد می‌شود. «هدف از این قوانین خاص، افزایش بهره‌وری شرکت‌های دولتی مثلاً در زمینه گاز و الکترونیک است. بیشتر این شرکت‌ها توسط دیگر قوانین، ملی شده و یا اداره می‌شوند. از دیگر اشخاص حقوقی بزرگ، شوراهای حکومتی

1. Corporation Created by Charter

2. BBC

3. Privy council

4. Clauses Act's

محلی و صنایع ملی مانند گروه بازرگانی ملی زغال سنگ، سازمان مستقل سیما (تأسیس شده بر طبق قانون خاص سیما ۱۹۶۴) و... می‌باشند. نکته‌ای که قابل ذکر است تحول در طریقه ایجاد اشخاص حقوقی جمعی و انفرادی است» (بهرامی، ۱۳۹۵: ۱۰۴).

در گذشته اشخاص حقوقی جمعی طبق فرمان ملوکانه به وجود می‌آمدند، اما امروزه هر دو اشخاص حقوقی انفرادی و جمعی توسط قوانین پارلمان شخصیت حقوقی پیدا می‌کند (Brown, 1999: 299).

۳. اعطای شخصیت از طریق ثبت شرکت‌ها

اعطای شخصیت حقوقی از طریق ثبت در حقوق انگلستان، از گسترده‌ترین طرق ایجاد اشخاص حقوقی است و به عنوان جایگزین، برای روش‌های مذکور (ایجاد شخصیت حقوقی از طریق فرمان پادشاه و قوانین خاص) در نظر گرفته شده است. شرکت‌ها که قبلاً طبق قانون ۱۹۸۵ شرکت‌ها یا قوانین قبل از آن ثبت می‌شدند، اکنون تحت قانون ۲۰۰۶ شرکت‌ها در انگلستان به ثبت می‌رسند. بیشترین فراوانی از اشخاص حقوقی ثبت شده به شیوه اخیر، شرکت‌های تجاری هستند که مایل به فعالیت‌های تجاری آن هم از نوع با مسئولیت محدودند که با اضافه کردن «ال‌تی‌دی» به آخر اسم شرکت و انجام مراحل قانونی دیگر می‌توانند به وجود آیند. همان گونه که اشاره شد فقط شرکت‌ها از این روش برای دارا بودن شخصیت حقوقی استفاده نمی‌کنند، بلکه مؤسساتی که از طریق فرمان ملوکانه و قوانین خاص نتوانسته‌اند شخصیت حقوقی پیدا کنند از این طریق استفاده می‌کنند؛ مانند بسیاری از سازمان‌های خیریه و مؤسسات حرفه‌ای از جمله مؤسسه مشاوره امتحانی^۱ که شرکتی با مسئولیت محدود از نوع تضمینی است.

۲. نقد تعریف شخص حقوقی در مقررات در خصوص تخصیص شناسه ملی و ارائه

تعریف مطلوب برای آن

با بررسی مقرراتی که در زمینه تخصیص شناسه ملی در نظام حقوقی ما تصویب شده است، مشخص می‌شود که در برخی از آنها تعریف شخص حقوقی مسکوت مانده، ولی در برخی مقررات تعاریفی از شخص حقوقی ارائه شده است، اما این تعاریف قابل نقد هستند که در ادامه ذکر می‌شود.

۲.۱. نقد تعریف‌های ذکر شده در مقررات

۲.۱.۱. آیین‌نامه اختصاص شناسه ملی به کلیه اشخاص حقوقی ایرانی مصوب ۱۳۸۷/۰۶/۱۰ مصوب هیأت وزیران: این آیین‌نامه اولین مقرر به منظور تخصیص شناسه ملی به اشخاص حقوقی ایرانی است، ولی در حال حاضر منسوخ شده است. به موجب بند «الف» ماده ۱ این آیین‌نامه که به تعاریف اختصاص دارد، شخص حقوقی عبارت است از «هر شخص یا تشکیلی که به موجب قوانین و مقررات، شخص حقوقی تلقی می‌شود». طبق این تعریف باید با استفاده از سایر قوانین اشخاص حقوقی را تشخیص داد و عملاً این مقرر کمکی به شناسایی اشخاص حقوقی نمی‌کند. به بیان دیگر، بر اساس این آیین‌نامه ابتدا باید با استفاده از سایر قوانین و مقررات اشخاص حقوقی را تشخیص و سپس شناسه ملی به آنها تخصیص داد. مضافاً آنکه، در این آیین‌نامه منشأ ایجاد اشخاص حقوقی محدود به قوانین و مقررات شده است، درحالی‌که برخی اشخاص حقوقی ریشه مستقیم در قوانین و مقررات ندارند و برای مثال بر مبنای فرمان رهبری به وجود آمده‌اند.

۲.۱.۲. آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی مصوب ۱۳۹۳/۱۱/۰۱ مصوب هیأت وزیران: این آیین‌نامه به موجب تبصره ۲ بند «ب» ماده ۱۲ قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد مصوب ۱۳۹۰/۰۸/۰۷ به تصویب رسیده است. در این آیین‌نامه هیأت وزیران شاید برای اولین بار در نظام حقوقی ایران اقدام به تعریف نسبتاً جامعی از اشخاص حقوقی ارائه کرده است. بر اساس بند «الف» ماده ۱ این آیین‌نامه که به تعاریف اختصاص داده شده است، شخص حقوقی عبارت است از «هر تشکل، دستگاه، مؤسسه، شرکت یا عنوان دیگر که به موجب قانون ایجاد شده یا می‌شود یا در چارچوب قوانین و مقررات، واجد شخصیت حقوقی و احکام و آثار اشخاص حقوقی قلمداد می‌شود». در این متن ماهیت شخص حقوقی تعریف نشده، بلکه سعی شده است تا یک تعریف کاربردی جهت تخصیص شناسه ملی ارائه شود. بخش اول این تعریف حرف تازه‌ای ارائه نداده و شناسایی اشخاص حقوقی را به سایر قوانین ارجاع داده است و دارای همان ایراداتی است که به تعریف مذکور در «آیین‌نامه اختصاص شناسه ملی به کلیه اشخاص حقوقی ایرانی مصوب ۱۳۸۷/۰۶/۱۰» وارد است که پیش از این به آن اشاره شد. اما در بخش دوم احتمالاً به علت تجربه‌ای که در اثر مواجهه با مشکلات عملی چندساله تخصیص شناسه ملی به دست آمده، سعی شده است که شناسایی اشخاص حقوقی منحصر به مواردی که قانونگذار بر وجود شخص حقوقی تصریح دارد نشود و مواردی را نیز که قانونگذار ضمناً و با اعطای آثار و بار کردن احکام به یک مجموعه شخصیت بخشیده است، در برگیرد. اما اشکال همین جاست که عبارات استفاده شده مبهم است و خود بر دایره ابهام خواهد افزود؛ چه اینکه در این آیین‌نامه و سایر قوانین احکام و آثار اشخاص حقوقی احصا نشده است و خود عملاً به تفسیر سلیقه‌ای این

اصطلاحات منجر خواهد شد. شاید به همین علت بوده است که پس از این نیز به موجب دستورالعمل اجرایی چگونگی تخصیص شناسه ملی به اشخاص حقوقی مصوب ۱۳۹۷/۰۴/۱۳ سعی در ارائه معیارهای ملموس‌تری برای شناسایی اشخاص حقوقی شده است. با وجود این، باید اذعان داشت که بند اخیر تعریف دارای یک فایده اثباتی است و می‌تواند در حد یک اماره برای احراز شخصیت حقوقی مفید باشد.

شایان ذکر است که آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی مصوب ۱۳۹۳/۱۱/۰۱ در تاریخ ۱۳۹۸/۱۱/۱۹ اصلاح شد و در اثر آن فقط دو تبصره به این آیین‌نامه الحاق شد که مربوط به تعریف شخص حقوقی نیست.

۲. ۱. ۳. دستورالعمل اجرایی چگونگی تخصیص شناسه ملی به اشخاص حقوقی مورخ ۱۳۹۷/۰۴/۱۳ مصوب هیأت ماده ۹ آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی مصوب سال ۱۳۹۳: در ماده ۲ این دستورالعمل اشخاص حقوقی با توجه به تعریف مقرر در آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی مصوب ۱۳۹۳/۱۱/۰۱ به سه دسته تقسیم شده‌اند. در این ماده چنین مقرر شده است: «به‌منظور تخصیص شناسه ملی به هر شخصیت حقوقی، دبیرخانه با توجه به تعریف شخصیت حقوقی به استناد بند «الف» ماده ۱ آیین‌نامه به شرح تقسیم‌بندی ذیل اقدام می‌نماید:

الف) تشکیلاتی که مستقیماً به موجب قانون مصوب مجلس شورای اسلامی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی انقلاب فرهنگی و فرمان رهبری ایجاد شده یا می‌شود.
ب) شرکت‌های تجاری و مؤسسات و تشکیلات غیرتجاری که به موجب قانون تجارت، دارای شخصیت حقوقی شناخته می‌شوند.

ج) تشکیلاتی که به موجب قوانین و مقررات، واجد آثار شخصیت حقوقی شناخته می‌شوند به نحوی که حداقل در قوانین و مقررات مستقلاً مورد حق و تکلیف قرار بگیرند و دارای اموال و دارایی مستقل باشند».

دسته‌بندی ارائه‌شده در این دستورالعمل کامل‌تر از تعریف ارائه‌شده در آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی به‌نظر می‌رسد؛ چه اینکه در آیین‌نامه مذکور از آثار و احکام اشخاص حقوقی نام برده شده بود، ولی تعریف یا معیاری برای احراز آن ارائه نشده بود، اما در بند «ج» ماده ۲ دستورالعمل مذکور، سعی شده است تا معیار تشخیص آثار و احکام شخص حقوقی ملموس‌تر بیان شود.

با وجود این، همچنان این دسته‌بندی نیز بعید است بتواند مشکلات عملی را رفع کند؛ ادله این امر به شرح زیر است:

نخست، تشخیص «مستقلاً» مورد حق و تکلیف قرار گرفتن و همچنین داشتن دارایی و اموال «مستقل»، آسان نیست و مشکلات عملی به همراه خواهد داشت و استفاده از این اصطلاحات بدون ارائه معیاری جهت احراز آن، کمکی به حل مشکل تشخیص اشخاص حقوقی نخواهد کرد.

دوم، بند «ج» ماده ۲ دستورالعمل ظاهراً فقط در مورد اشخاص حقوقی حوزه حقوق عمومی کاربرد خواهد داشت که به موجب قوانین تشکیل می‌شوند و در قوانین در مورد آنها اظهارنظر می‌شود، اما در خصوص مجموعه‌ای از اشخاص یا اموال که در حوزه حقوق خصوصی مدعی داشتن شخصیت حقوقی‌اند، ولی در بندهای «الف» و «ب» دستورالعمل نمی‌گنجد، راهگشا نخواهد بود؛ چه اینکه در بند «ج» گفته شده است لزوماً باید به موجب مقررات مستقلاً طرف حق و تکلیف قرار بگیرند و اراده اشخاص در اینکه شخصیت مستقلی را تشکیل دهند نادیده گرفته شده است. حال آنکه همچنان که ذکر شد، یکی از عناصر تشکیل دهنده اشخاص حقوقی حوزه حقوق خصوصی اجتماع اشخاص یا اموال به نحو سازمان‌یافته است که این امر یعنی تصمیم‌گیری بر سازمان‌یافتگی و مستقلاً طرف حق و تکلیف واقع شدن، به اراده اشخاص بستگی دارد و نه قانونگذار.^۱

سوم، تعریف مذکور شامل یکی از مصادیق بارز اشخاص حقوقی حوزه حقوق خصوصی یعنی موقوفات نمی‌شود؛ چه اینکه موقوفات نه مطابق بند «الف» مستقیماً به موجب قوانین و مقررات یا فرمان رهبری ایجاد می‌شوند، نه مطابق بند «ب» شرکت تجاری یا مؤسسه غیرتجاری هستند که به موجب قانون تجارت دارای شخصیت حقوقی باشند و نه حتی در بند «ج» ماده ۲ دستورالعمل جای می‌گیرند. موقوفات به حکم مستقیم قانون شخصیت حقوقی دارند و این متفاوت است با آنچه در بند «الف» ماده ۲ دستورالعمل آمده است؛ چراکه در این بند گفته شده است تشکیلاتی که مستقیماً به حکم قوانین تشکیل می‌شوند حال آنکه تشکیل موقوفات به حکم قانون نیست، بلکه شخصیت حقوقی داشتن آنها به حکم قانون است.

چهارم، در بند «ب» ماده ۲ دستورالعمل فقط شرکت‌های تجاری‌ای را دارای شخصیت حقوقی می‌داند که به موجب حکم «قانون تجارت» شخصیت حقوقی دارند؛ حال آنکه همه شرکت‌های تجاری موجود در نظام حقوقی ایران، در قانون تجارت و به موجب آن تأسیس نشده‌اند، بلکه یکی از انواع شرکت‌های تجاری یعنی شرکت تعاونی سهامی عام به موجب قانون

۱. البته بدیهی است که اراده قانونگذار نیز از این حیث که قانونگذار باید آن اثر حقوقی را که اشخاص می‌خواهند بر اراده آنها بار کند مؤثر خواهد بود و صرف اراده اشخاص در این زمینه نمی‌تواند اثر حقوقی داشته باشد.

اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی مصوب ۱۳۸۷ به رسمیت شناخته شده است و دارای شخصیت حقوقی نیز است.

پنجم، تشکیل اشخاص حقوقی حوزه حقوق عمومی به موجب قانون دو حالت دارد یا اشخاص مزبور به‌طور مستقیم به حکم قانون و با تصویب آن ایجاد می‌شوند؛ مانند قانون تأسیس سازمان پزشکی قانونی و یا در قانون مجوز تأسیس آنها به دولت (به معنای اعم) اعطا می‌شود و سپس بر مبنای مجوز پیش‌بینی‌شده در قانون دولت شخصیت حقوقی را ایجاد می‌کند؛ مانند قانون شهرداری‌ها. بنابراین برخی از اشخاص حقوقی حوزه حقوق عمومی، «مستقیماً» به حکم قانون تأسیس نمی‌شوند، بلکه قانون اجازه تأسیس آنها را -به‌عنوان مثال به دولت- می‌دهد و با این اجازه قانونی، بعداً تأسیس می‌شوند.

ششم، دامنه اشخاص حقوقی تعریف‌شده در این دستورالعمل بسیار وسیع‌تر از تعریف ارائه‌شده در ماده ۱ آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی است، زیرا این آیین‌نامه صرفاً اشخاص حقوقی را در چارچوب قوانین و مقررات شناسایی کرده است، درحالی‌که بند «الف» ماده ۲ دستورالعمل اشخاص حقوقی ایجادشده به موجب مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی و فرمان رهبری را نیز به آن افزوده است که این امر از این حیث که دستورالعمل نمی‌تواند قلمرو آیین‌نامه را توسعه دهد، خلاف اصول حقوقی (اصل عدم صلاحیت در حقوق عمومی) است. علاوه بر آن ماده ۹ آیین‌نامه مزبور نیز بر این اصل حقوقی تأکید کرده و تصویب همه دستورالعمل‌های اجرایی را در چارچوب آیین‌نامه پیش‌بینی کرده است. بنابراین، تعریف ارائه شده در دستورالعمل فوق‌الذکر هرچند که کامل‌تر از تعاریف قبلی است، ولی همچنان کافی به نظر نمی‌رسد.

۲. ۱. ۴. دستورالعمل نحوه تخصیص و ثبت تغییرات شناسه ملی اشخاص حقوقی مورخ ۱۴۰۲/۰۲/۰۹ مصوب دبیرخانه هیأت ماده ۹ آیین‌نامه پایگاه اطلاعات اشخاص حقوقی مصوب ۱۳۹۳: طبق ماده ۲ این دستورالعمل، اشخاص حقوقی مشمول دریافت شناسه ملی به شرح ذیل است:

۱. اشخاص حقوقی حقوق خصوصی که مطابق قوانین و مقررات پس از ثبت توسط یک سازمان ثبت‌کننده ذی‌صلاح دارای شخصیت حقوقی می‌شوند؛
۲. اشخاص حقوقی دارای مأموریت عمومی که به موجب قوانین و مقررات از جمله مصوبات مجلس شورای اسلامی، شورای عالی انقلاب فرهنگی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، فرمان رهبری، مصوبات هیأت وزیران و سایر مراجع مآذون از طرف قانونگذار ایجاد شده یا می‌شود و بدون نیاز به ثبت دارای شخصیت حقوقی است؛

۳. سایر اشخاص و اموالی که به موجب قوانین و مقررات دارای شخصیت حقوقی می‌شود و یا در چارچوب قوانین و مقررات واجد آثار شخص حقوقی شناخته می‌شوند، به‌نحوی که به‌طور مستقل مورد حق و تکلیف قرار گیرند یا دارای اموال و دارایی مستقل باشند و یا اختیارات مالی مستقل از شخص حقوقی مرکزی داشته باشند.

از آنجا که ماده ۱ این دستورالعمل مربوط به تعاریف است و با عنایت به اینکه در ذیل تعاریف، تعریفی از شخص حقوقی ارائه نکرده است، بنابراین، ماده ۲ در مقام بیان اقسام شخص حقوقی است نه تعریف آن. با وجود این، بندهای سه‌گانه ماده ۲ با فرض اینکه نگاهی به تعریف داشته باشند، تا جایی که مشابه مفاد مقررات پیشین هستند، همان ایرادات را دارند. قید عبارت اموال در بند ۳ ماده ۱ این دستورالعمل که در مقررات قبلی به‌صراحت ذکر نشده بود، از این حیث که دربردارنده اموالی مانند موقوفات است، قابل تأیید است.

از اینها گذشته، با مذاقه در عناصری که برشمرده شد، معلوم می‌شود مقررگذار در مواردی که در مقررات در خصوص شناسه اشخاص حقوقی تعریفی از شخص حقوقی ارائه کرده است، از عناصری مانند اجتماع دسته‌ای از اشخاص یا اموال، وجود منافع و فعالیت مشترک برای اشخاص، اختصاص برخی اموال به هدف خاص یا اجتماع برخی اشخاص برای هدف خاص و اجتماع حقوق مالکان یا شرکا به‌نحو اتحاد غافل بوده است.

۲.۲. ارائه تعریف جامعی از شخص حقوقی

به هر حال، از یک سو قاعده اولیه این است که اگر اشخاص و اموال به‌عنوان موضوع شخص حقوقی دارای عناصر عمومی شخص حقوقی باشند، شخص حقوقی تلقی می‌شوند. از سوی دیگر ممکن است قانون مصادیقی را که در واقع شخص حقوقی نیستند، در حکم شخص حقوقی بداند. بنابراین باید تعریفی ارائه داد تا هم قاعده اولیه و هم قاعده ثانویه (استثنای قانونی) را در برگیرد. از طرف دیگر، در پرتو اهداف پی‌ریزی نظام تخصیص شناسه ملی، در مقام تعریف شخص حقوقی لزوم توجه به مقتضیات اداری و اجرایی اجتناب‌ناپذیر است. در همین زمینه لازم است تا تعریفی از اشخاص حقوقی ارائه شود که ضمن عنایت به مباحث نظری ناظر بر تعریف شخص حقوقی، اقتضای رسالت‌هایی را که در چارچوب ارتقای سلامت اداری و مقابله با فساد به نظام تخصیص شناسه ملی واگذار شده است، برآورده سازد. به همین منظور در خصوص وزارتخانه‌ها و ادارات تابع آن در حوزه حقوق عمومی باید اشاره کرد که مطابق با نظر بیشتر حقوقدانان هیچ‌یک از وزارتخانه‌ها و ادارات تابع آنها به‌تنهایی دارای شخصیت حقوقی نیستند و شخصیت حقوقی آنها بخشی از شخصیت حقوقی دولت به‌شمار می‌آید (طباطبایی موتمنی، ۱۳۹۰: ۲۹۸). به عبارت دیگر، اداره مستقیم امور ایجاب می‌کند که مأموران اجرا کاملاً تابع قوه مرکزی باشند و

توسط او نصب و عزل شوند، زیرا در این وضع مأموران، بیشتر تابع نظر و دستورند تا آنکه توسط ساکنان محل و یا مقامات دیگر انتخاب شوند. مهم‌ترین نتیجه عملی چنین تمرکزی عبارت است از: وحدت شخصیت حقوقی. در این نظام مراکز اخذ تصمیم وزیران هستند که قوه مرکزی را تشکیل می‌دهند و وزارتخانه‌ها و تمام ادارات تابع آنها در شهرستان‌ها و تقسیمات جزء کشور، در مجموع شخصیت واحدی را به وجود می‌آورند که همان شخصیت حقوقی دولت است، دارایی آنها همان دارایی دولت و بودجه آنها بودجه عمومی دولت را تشکیل می‌دهد و امور مالی آنها تابع قانون بودجه و محاسبات عمومی است. همچنین تمام مأموران آنها، مستخدمان دولت محسوب و از حقوق و مزایای استخدام کشوری استفاده می‌کنند و تمام اعمال آنها اعم از حقوقی و غیرحقوقی به نام یک شخص حقوقی یعنی دولت انجام می‌گیرد. با وجود این، بر اساس اقتضائات اجرایی و اداری در تعریف پیش رو وزارتخانه‌ها و ادارات تابع آن دارای شخصیت حقوقی شناخته شده‌اند.

در نتیجه، در مقام تعریف اشخاص حقوقی می‌توان گفت: «شخص حقوقی عبارت است از:

۱. اجتماع دسته‌ای از اشخاص دارای منافع، فعالیت و هدف مشترک یا اجتماع برخی از اموال که به هدف خاصی اختصاص یافته و به نحو اتحاد و سازمان یافته در قالب قانونی و با رعایت ضوابط آن تشکیل شده‌اند و قانون شخصیت حقوقی این اجتماع را به رسمیت شناخته است؛

۲. هر مال، تشکل، نهاد، مؤسسه، شرکت یا عناوین دیگر که به موجب قانون مصوب مجلس شورای اسلامی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی انقلاب فرهنگی یا فرمان رهبری به طور صریح شخص حقوقی تلقی می‌شود یا ضمناً واجد آثار شخص حقوقی (استقلال اداری، مالی، اهلیت طرف حق و تکلیف واقع شدن) شناخته می‌شود ولو اینکه از مصادیق بند ۱ محسوب نشود؛

۳. دسته‌ای از اشخاص یا اموال که به موجب قانون مصوب مجلس شورای اسلامی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی انقلاب فرهنگی یا فرمان رهبری در جهت تحقق نفع عمومی، انجام خدمات عمومی یا حفظ نظم عمومی ایجاد و ضمن برخورداری از شخصیت حقوقی مستقل از قدرت عمومی بهره‌مند می‌باشند که عبارت‌اند از تمامی دستگاه‌های اجرایی (اعم از وزارتخانه، مؤسسه دولتی، شرکت دولتی و مؤسسه عمومی غیردولتی) و شوراهای اداری و نهادهای عمومی که به تصریح از شخصیت حقوقی بهره‌مندند یا واجد آثار اشخاص حقوقی (استقلال اداری، مالی: از حیث طرف حق و تکلیف واقع شدن) شناخته می‌شوند».

نتیجه

در این پژوهش جهت تبیین مفهوم شخص حقوقی عناصر تشکیل‌دهنده آن شناسایی و این نتیجه حاصل شد که عناصر تشکیل‌دهنده شخص حقوقی عبارت‌اند: اجتماع دسته‌ای از اشخاص یا اموال، وجود منافع و فعالیت مشترک برای اشخاص، اختصاص دادن برخی اموال به هدف خاص یا اجتماع برخی اشخاص برای رسیدن به هدف خاص، اجتماع حقوق مالکان یا شرکا به نحو اتحاد، تشکیل در قالب قانونی و رعایت ضوابط آن و شناسایی شخصیت حقوقی به حکم قانون (عنصر قانونی).

توجه به عناصر شخص حقوقی نشان می‌دهد مفهوم شخص حقوقی در نظام حقوقی ایران در یکی از سه وضعیت زیر قابل تحقق است.

شخص حقوقی عبارت است از:

۱. اجتماع دسته‌ای از اشخاص دارای منافع، فعالیت و هدف مشترک یا اجتماع برخی اموال که به هدف خاصی اختصاص یافته و به نحو اتحاد و سازمان‌یافته در قالب قانونی و با رعایت ضوابط آن تشکیل شده‌اند و قانون شخصیت حقوقی این اجتماع را به رسمیت شناخته است؛
۲. هر مال، تشکل، نهاد، مؤسسه، شرکت یا عناوین دیگر که به موجب قانون مصوب مجلس شورای اسلامی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی انقلاب فرهنگی یا فرمان رهبری به طور صریح شخص حقوقی تلقی می‌شود یا ضمناً واجد آثار شخص حقوقی (استقلال اداری، مالی، اهلیت طرف حق و تکلیف واقع شدن) شناخته می‌شود ولو اینکه از مصادیق بند ۱ محسوب نشود؛

۳. دسته‌ای از اشخاص یا اموال که به موجب قانون مصوب مجلس شورای اسلامی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی انقلاب فرهنگی یا فرمان رهبری در جهت تحقق نفع عمومی، انجام خدمات عمومی یا حفظ نظم عمومی ایجاد و ضمن برخورداری از شخصیت حقوقی مستقل از قدرت عمومی بهره‌مندند که عبارت‌اند از همه دستگاه‌های اجرایی (اعم از وزارتخانه، مؤسسه دولتی، شرکت دولتی و مؤسسه عمومی غیردولتی) و شوراهای اداری و نهادهای عمومی که به تصریح از شخصیت حقوقی بهره‌مندند یا واجد آثار اشخاص حقوقی (استقلال اداری، مالی: لاحتی طرف حق و تکلیف واقع شدن) شناخته می‌شوند.

وضعیت نخست، ناظر بر ماهیت شخص حقوقی یعنی تعریف به معنای دقیق کلمه است، ولی وضعیت‌های دوم و سوم، ناظر بر مصادیق آن اعم از حقیقی و حکمی است. بنابراین، هریک از این تعاریف استقلال دارند و در حدود خود قابل استنادند.

بر همین اساس پیشنهاد می‌شود دستورالعمل تخصیص شناسه ملی اصلاح و همین عناصر را مبنای شناسایی و اختصاص شناسه ملی به اشخاص حقوقی قرار دهد.

قدردانی

نگارندگان، به حکم اخلاق، نهایت سپاس خود را به سردبیر محترم مجله، جناب آقای دکتر کاظمی و نیز دبیر اجرایی محترم، سرکار خانم صادقی و داوران گرامی اعلام می‌کنند.

منابع

- ابوالحمد، عبدالحمید (۱۳۵۳). حقوق/اداری/ایران. تهران: دانشگاه تهران.
- ابوالحمد، عبدالحمید (۱۳۶۹). پیرامون یک رأی وحدت رویه هیأت عمومی دیوان عالی کشور و مسئله شخصیت حقوقی دولت. *مجله کانون وکلای*، (۱۵۰ و ۱۵۱)، ۹۹-۱۳۰، در
- [chromeextension://efaidnbmnmmnibpajpcgklclfindmkaj/https://ensani.ir/file/download/article/20110207173440-\(2050\).ni.ir/](chromeextension://efaidnbmnmmnibpajpcgklclfindmkaj/https://ensani.ir/file/download/article/20110207173440-(2050).ni.ir/) (۱۹ فروردین ۱۴۰۳).
- اسکینی، ربیعا (۱۳۹۴). حقوق تجارت: شرکت‌های تجاری. ج ۲، چ بیست و دوم، تهران: سمت.
- امامی، سیدحسن (۱۳۹۲). حقوق مدنی. ج ۱، چ سی و چهارم، تهران: اسلامیه.
- امامی، سیدحسن (بی‌تا). حقوق مدنی. ج ۴، بی‌چا، تهران: اسلامیه.
- امامی، محمد؛ استوار سنگری، کورش (۱۳۹۷). حقوق/اداری. چ بیست و دوم. تهران: میزان.
- بهرامی، مرتضی (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی اشخاص حقوقی در ایران و انگلستان. تهران: مینوفر.
- پاسبان، محمدرضا (۱۳۹۴). حقوق شرکت‌های تجاری. چ یازدهم، تهران: سمت.
- جعفری هرندی، محمد (۱۳۸۴). جایگاه شخصیت حقوقی. *مجله تخصصی فقه و مبانی حقوق واحد بابل*، (۱)، ۵۱-۶۶، در:
- <chromeextension://efaidnbmnmmnibpajpcgklclfindmkaj/http://ensani.ir/file/download/article/20101113102721-46.pdf> (۱۹ فروردین ۱۴۰۳).
- رضایی‌زاده؛ داوری، محسن (۱۳۹۴). تفکیک صلاحیت‌های اشخاص حقوقی عمومی در نظام حقوقی ایران. *فصلنامه حقوق/اداری*، (۸)، ۸۳-۱۱۴، در:
- <https://www.sid.ir/paper/519851/fa> (۱۹ فروردین ۱۴۰۲).
- صفایی، سیدحسین (۱۳۹۰). *دوره مقدماتی حقوق مدنی؛ اشخاص و اموال*. چ سیزدهم، تهران: میزان.
- طاهری، حبیب‌الله (۱۴۱۸ق). حقوق مدنی. ج ۱، چ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۹۰). حقوق/اداری. چ هفدهم، تهران: سمت.
- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۹۷). «شخصیت حقوقی، مندرج در کتاب تحولات حقوق خصوصی»، چ اول، تهران: گنج دانش.
- عباسی، بیژن (۱۳۹۳). حقوق/اداری. تهران: دادگستر.

عباسی، بیژن (۱۳۸۶). بررسی ویژگی‌های حقوقی دولت. پژوهشنامه حقوقی و علوم سیاسی، ۲(۵)، ۹۱-۱۰۸، در:

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/323565> (۱۹ فروردین ۱۴۰۲)

کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۲). حقوق مدنی: عقود معین (عطایا). چ ششم، تهران: گنج دانش.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۱). حقوق مدنی: مشارکت‌ها- صلح. چ نهم، تهران: گنج دانش.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی. چ بیست‌وششم، تهران: میزان.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۶). مقدمه علم حقوق. چ دوم، تهران: گنج دانش.

کلسن، هانس (۱۳۹۵). نظریه محض حقوق و دولت. ترجمه محمدحسین تمدن جهرمی، چ دوم، تهران: سمت.

مهاجریان، عباس (۱۳۷۰). شخصیت حقوقی. چ اول، تهران: فردوسی.

نوری، محمدعلی (۱۳۹۲). قانون مدنی مصر. چ دوم، تهران: گنج دانش.

هداوند، مهدی؛ مشهدی، علی (۱۳۸۹). اصول حقوق اداری در پرتو آرای دیوان عدالت، تهران: خرسندی.

References

- Abolhamd, A. (1974). *Iranian Administrative Law*. Tehran: University of Tehran Publication. [in Persian].
- Abolhamd, A. (1980). Regarding a unanimous decision of the General Board of the Supreme Court and the issue of the legal personality of the state. *Journal of the Bar Association*, (150 & 151), 99-130. [in Persian].
- Abbasi, B. (2014). *Administrative Law*. Tehran: Dadgostar Publication. [in Persian].
- Abbasi, B. (2007). Investigation of the Legal Characteristics of the State. *Journal of Law and Political Sciences*, 2(5), 91-108. [in Persian].
- Bahrami, M. (2016). *Comparative Study of Legal Entities in Iran and England*, Tehran: Minufer Publishing. [in Persian].
- Brown, W.J., (1999). *GCSE Law*. London, Sweet & Maxwell, 7th edition.
- Cornu, G. (2016). *Vocabulaire Juridique*. Association Henri Capitant.
- Dine, J. (2001). *Company Law*. 4th edition, London, Hampshire Palgrave.
- Emami, S. H. (2013). *Civil Law*. Vol. 1, 34th Edition, Tehran: Islamieh Publication. [in Persian].
- Emami, S. H. (Bita), *Civil Law*. Vol. 4, Bica, Tehran: Islamieh Publication. [in Persian].
- Emami, M., & Kourosh, O. S. (2018). *Administrative Law*. 22nd edition, Tehran: Mizan Publication [in Persian].
- Hadavand, M., & Mashhadi, A. (2010). *Principles of Administrative Law in the Light of the Court of Justice's Opinions*. Tehran: Khorsandi Publications.
- Jafari Harandi, M. (2005). The Status of Legal Entity. *Specialized Journal of Jurisprudence and Fundamentals of Law*, Babol Branch, (1), 51-66.

- Katouzian, N. (2013). *Civil Law: Specific Contracts (Gifts)*. 6th edition, Tehran: Ganj Danesh Publication. [in Persian].
- Katouzian, N. (2012). *Civil Law: Partnerships-Peace*. 9th edition, Tehran: Ganj Danesh Publication. [in Persian].
- Katouzian, N. (2010). *Civil Law in the Current Legal System*. 26th edition, Tehran: Mizan Publication. [in Persian].
- Katouzian, N. (2017). *Introduction to the Science of Law*. 2nd edition, Tehran: Ganj Danesh Publication. [in Persian].
- Kelsen, H. (2016). *Pure Theory of Law and State*. Translator: Mohammad Hossein Tamadon Jahromi, Second Edition, Tehran: Samt.
- Kenan, D. (2001). *English Law*. London, Longman, 13th edition.
- Kouame, H. (2011), *Les droits fondamentaux des personnes morales dans la convention europeenne das droit de l'homme, Thèse en vue de l'obtention du grade de Docteur en droit*, Universite De de La Rochelle
- Mohajerian, A. (1991), *Legal Personality*, First Edition, Tehran: Ferdowsi Publications. [in Persian].
- Nouri, M. A. (2013). *Egyptian Civil Law*. Second Edition, Tehran: Ganj Danesh Publication. [in Persian].
- Pasban, M. R. (2015). *Law of Commercial Companies*. 11th edition, Tehran: Samt Publication. [in Persian].
- Quintana Adriano, E. A. (2015). The Natural Person Legal Entity or Juridical Person and Juridical Personality. *Penn State Journal of Law & International Affairs*, 4(1), 363-391, available at chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglefindmkaj/https://elibrary.law.psu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1117&context=jlia (7 April 2024).
- Rezaeizadeh, M., Davari, J., & M. (2015). Separation of Jurisdictions of Public Legal Entities in the Iranian Legal System. *Quarterly Journal of Administrative Law*, 2(8), 114-83. [in Persian].
- Skinni, R. (2015). *Commercial Law: Commercial Companies*. Vol. 2, 22nd Edition, Tehran: Samt Publication. [in Persian].
- Safaei, S. H. (2011). *Introductory Course in Civil Law; Persons and Property*. 13th Edition, Tehran: Mizan Publication. [in Persian].
- Taheri, H. (1418 AH). *Civil Law*. Vol. 1, Second Edition, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers' Association. [in Persian].
- Tabatabaei M. M. (2011). *Administrative Law*. 17th Edition, Tehran: Samt Publications. [in Persian].
- Tabatabaei M. M. (2018). *Legal Entity, included in the book Developments in Private Law*. First Edition, Tehran: Ganj Danesh Publication. [in Persian].